

ОСОБЕНИ ОТНОСИТЕЛНИ МОДАЛНИ УПОТРЕБИ У ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ И ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Иван ИЛИЕВ (Пловдив)

1. ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО И ВРЪЗКА С ПРЕДИШНИ ИЗ- СЛЕДВАНИЯ

Целта на настоящата статия е да покаже предпочитанията на писателите Евтимий Търновски и Григорий Цамблак при употребата на модални разширители с относителните наречия за време.

В статията „*Относително*“-модални разширители при българските относителни местоимения¹ бяха изследвани хронологически повечето от славянобългарските релативни компоненти с модална функция, като беше отбелязано, че относителността сама по себе си не се нуждае от специални маркери за изразяване (което се доказва и от липсата им в много езици). Беше посочено и това, че относителните разширители *же/то* всъщност отначало изпълняват модална функция (подобно на *колиждо, аще* или *люво*, с които често се комбинират за подсилване на модалността) и по-късно постепенно се сливат с относителните местоимения и наречия.

Освен това се видя, че маркерите *же, се, -то, -со, -но*, които досега са били третираны като релативизатори, далеч не са единствените, които могат да се съчетават с българските релативи, и наред с тях и с безспорно смятаните за модализатори² *колиждо, аще, да, чьто/що, люво/либо*, се използват редица други, каквито са: *как(во), (къ)де, годе, ще*. Например:

¹ Илиев, Ив. Г. „Относително“-модални разширители при българските относителни местоимения. В: *Сборник в памет на доц. д-р Г. Герджиков* (под печат).

² Дограмаджиева, Е. Съюзи и съюзни думи. В: *Грамматика на старобългарския език*. София. 1993: 336.

Разширител что/що:

ни ино јеже что выкаатъ въ хлѣвинѣ Супр;

*Сигурно го познаваш писателот, чишто песни пеат овие девојки
Македонија.*

Разширител да/да (е):

јеже да сѣважете на зѣми бждетъ сѣвзано на невеси Супр;

Кой да помине – се да си окине Гевгелийско;

*... да прочете макар и един стих само от който и да е български
поет Д. Калфов.*

Разширител как:

и кого какъ стигнаши прѣсачеши го на два дела Повест за падането на
Цариград в 1453 година;

Кой какъ е виде Гюргѣ – сиѣки на нозе станаха Веркович;

Кой как Саранжа видеха, сичкем са диван станали Родопите.

От цитираната статия стана ясно и това, че разнообразните относителни модални разширители, всеки от които е характерен предимно за определена диалектна област, могат да не стоят непосредствено след местоимението или наречието и дори да се поставят пред него. Например:

Разширител след местоимението:

ино јеже что выкаатъ ... Супр;

... писателот, чишто песни пеат;

и јелико дште извѣштаемъ ... Супр;

и глобыи какови либо сѣ оустраатъ Оряховска грамота на цар Иван Александър.

Разширител пред местоимението:

... или дште јелико оставилъ ... Супр;

Що какво ('каквито') сѣм кули изшарило, јоти немам една стара майка да ми седи у шарени кули? Юнашки песни;

Али Пехливан ... грабеше без мярка, биеше де кого срещнеше К. Петканов;

На деветата година ... почнал да коли де кого то срещне А. Дончев;

Разширител, дистанциран пред или след местоимението:

*Како татко що му нарѣчало, така дете зборот му държало
Братя Миладиновци;*

Как мал девер невеста що водит, така и ти шест краля ке водиш Пак там;

... тој са излекуваше ли от каква болка беше болан Търлиско евангелие.

В посочената статия стана въпрос и за това, че няколко модални разширители могат да се употребяват единично или в различни комбинации:

Комбинация от разширители *же* и *т/то/та*:

молите стран⁴нааго того члов⁴кка ъгоже то виете Супр;

Ажит пые, н⁴мо м го фалиш Крумовградско;

Ажата дойде, жда увари Пак там.

Комбинация от разширители *-то* и *-да*:

Виж по-горе противопоставянето *кой да помине* — *който* и *да* с български поет.

Комбинация от разширители *-де* и *-то*:

Виж по-горе противопоставянето *биеше де кого срещнеше* — *коли де когото* срещне.

В цитираната статия по-нататък се допълни, че модалните значения могат да бъдат разнообразни, дори противоположни. Например конкретизиране:

молите стран⁴нааго того члов⁴кка ъгоже то виете 'молете този човек, точно когото биете'.

Но и/или произволност:

Който дойде, ще спечели 'който и да дойде, ще спечели'/'независимо кой ще дойде, той ще спечели' - но и: 'точно/само който дойде, (той) ще спечели'.

Освен конкретност или произволност, стана ясно, че модалните разширители на относителните местоимения и наречия могат да изразяват и условни модални функции, които са обусловени от възникването на поне част от относителните връзки в условен контекст. Затова несъмнената условна семантика в изрази като *аще к⁴ъто придетъ ... 'ако някой* дойде ...', които могат да се заменят от изрази като *иже придетъ ... 'който* дойде ...'³, прозира и в редица други модални разширители:

Разширител *любо*:

Лиу кой пие от тази ода пак шта ужиадние 'ако някой пие от тази вода ...'/'който и да пие от тази вода ...' Търлиско евангелие.

Разширител *како*:

и кого какъ стигнаши прѣсачиши го на два дела 'ако някого стигнеше, посичаше го...'/'когото стигнеше, посичаше го ...' Повест за падането на Цариград в 1453 година.

³ Вж. Славова, Т. Старобългарските релативи в исторически аспект. В: Старобългаристика. 4. 2006.

Разширител-то:

w горѣ и тежко които пїатъ вино ... '... ако някои пият вино, тежко им'/
'... които пият вино, тежко им' Тихонравовски дамаскин.

В статията за модалните разширители на местоименията не бяха разгледани изчерпателно всички разширители, които са регистрирани в славянобългарски писмени паметници, но беше отбелязано, че са съществували и относителни модални разширители, като (оу)во, които обаче не се утвърждават в тази си функция и изчезват.

Затова тук ще се обърне внимание именно върху неналожилите се в съвременния български език, но съществувал на по-ранен етап разширител (оу)во, особено характерен за езика на Евтимий Търновски (по материал на *Житие на Иван Рилски* и *Житие на Иларион Мъгленски*), като се направи съпоставка с употребата на модалните разширители след относителните наречия за време у писателя Григорий Цамблак (*Житие на Стефан Дечански*, *Похвално слово за Евтимий Търновски*, *Мъчение на Йоан Нови*).

2. ЖЕ и ВО В ПОЗИЦИЯ СЛЕД ОТНОСИТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИЯ В СТАРОБЪЛГАРСКИ ПИСМЕНИ ПАМЕТНИЦИ И ЛИТЕРАТУРНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Най-разпространеният разширител на относителните местоимения в славянобългарските класически писмени паметници от IX—XI век е же, понякога комбиниран с аще или с колиждо. Главно в *Супрасълския сборник*, *Златоструя* и *Шестоднева* вече се среща и (же) то. В *Троянската притча* и *дамаскините* то започва да се употребява като основен маркер на относителната модалност в разговорната реч, вече без же, а още по-редки са примерите с разширител чъто, предшественик на днешното предимно западнобългарско *що*. Наред с тези маркери обаче още в старобългарските класически паметници и оригинални литературни произведения при внимателно взирание може да се открият и тъждествени употреби на во след относителни местоимения и наречия, в повечето случаи също след же. Досега почти не са правени опити за търсене на споменатото семантично тъждество между же то и же (оу)во. Може би единствен подобен опит се среща у Давидов⁴, за когото *яко во = както*. Например:

якоже во и ловашен рыбы ... не могатъ гати рыбы тако ꙗ еретици.

Пак там се среща и пример за комбиниране на во и аще при относителните наречия за кратност:

⁴ Давидов, А. Речник-индекс на Презвитер Козма. София, 1976: 37, 38.

елижды **во** аще гасте хлѣвъ сеи и чашю сію пиѣте, съмрътъ гнѣо проповѣдаете **’КОЛКОТО ПЪТИ** ядете този хляб ...’.

Ако се потърсят, лесно могат да бъдат открити подобни употреби и в класическите старобългарски паметници. Например:

ИЖЪ **во** оубиетъ повиненъ естъ сждоу Мт 5. 21 Зогр⁵ — срещу което в Мар⁶ (или по-точно в Дечанското евангелие, с което Ягич е допълнил текста на този паметник) има само **иже**; Или:

ѣкоже **во** розга не можетъ плода творити о себе аще не вждетъ на лозѣ тако ни въ Йо 15. 4 Сав⁷ — срещу което, примерно в Мар, има само: **ѣкоже** розга ... тако и вън.

В *Проглас към евангелието*⁸ се срещат подобни употреби с причинна семантика, дори с предпоставно **во**:

ѣко **во** ве свѣта радость не вждетъ ... тако и доуша въсѣка без воукъкъ; **ѣко** **во** тълѣ плътехъ настонтъ ... тако доуша въсѣка отъпадетъ жизни; **иже** **во** азънци не любите врага ... отврзѣте прилежно оумоу двъри ... **иже** **во** сихъ словеса глаголюще подобни вждятъ врага оубити; оуста **во** ѣже сладъка не чоужтъ ѣко каменъна творатъ чловѣка.

3. СИНОНИМИЯ МЕЖДУ ЖЕ и ВО В ДРУГИ ПОЗИЦИИ

Основният съвременен източнобългарски относителен разширител *-то* може да се конкурира със синонимите си не само в позиция след относително местоимение. Това става и в други случаи, например, след съюза *ни*. След този съюз, който, подобно на относителните местоимения, сега може да се разшири с аглутинативното *-то* и да се превърне в *нито*, през така наречените старо- и среднобългарски периоди може да стоят и други разширители. Например у Евтимий Търновски⁹, вместо съвременното *нито* се срещат както **ниже**, така и **ниво**:

... и вънъ прѣвѣкажшон **ниже** мало попеченіе творити ЖИР 6 — срещу: ... ни **во** то самое выліе поустынное до сытости прѣимаше ЖИР 9.

⁵ Jagić, V. Quattuor evangeliarum codex glagoliticus olim Zographensis. Berolini. 1879.

⁶ Ягич, В. Мариинское четвероевангелие. Грац. 1906.

⁷ Щепкин, В. Саввина книга. Санктпетербург. 1903.

⁸ Славова, Т., Ив. Добрев. Старобългарски текстове. София. 1996: 96—98; Диневков, П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. София. 1974: 54—56.

⁹ Kałużniacki, E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien. 1901.

Конкуренция между же и (оу)во може да се види и в други позиции, например, след въпросително местоимение:

что же пакы спасѣ къ петроу рече ЖИМ 35 — срещу:

нх что оубо творитѣ вогѣ ЖИР 11.

Или пък:

како же спасѣ нашѣ молити сѧ чуднѣа онѣ и страшнѣа молитвѣа наоучи ЖИМ 34 — срещу:

како вх къ шкразѣ зданіа ажкавааго вожіи доухѣ въшврази сѧ ЖИМ 35. Или:

како оубо вы глаголете благаго бога съдѣтѣлѣ выти небеси ЖИМ 34.

Подобна синонимия се среща и след съюз аще 'ако' — един от другите модални разширители на релативите:

аще оубо бесѣмрътна плѣтъ и нетлѣнна и небесна, како распѧт сѧ ЖИМ 45 — срещу:

аще же распѧт сѧ, како тѣ вожѣство нарицаеши ЖИМ 45.

И накрая ще се посочи още една подобна синонимия между двете думи, които могат да бъдат модални релативни разширители — след показателни местоимения или след наречия при изреждане:

вваа оубо оупразниша, вваа же възрастиша ЖИМ 47;

дѣавлаѣ ... непрѣстааше късѣчьскы того оскръвлѣа овогда оубо оуныніемь, овогда же лѣностіж ЖИР 12.

4. ОТНОСИТЕЛНИТЕ НАРЕЧИЯ ЗА ВРЕМЕ У ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ

При внимателен преглед на относителните наречия за време в двете посочени жития, писани от Евтимий Търновски, може да се види, че този писател последователно употребява относителното наречие за време ѣко, разширено със задпоставно или предпоставно оубо. Примерите дори само в тези две произведения са толкова многобройни, че не оставят съмнение в съзнателната употреба на тази релативно-модална комбинация. Наред с единични случаи на употреба на неразширено ѣко (и ѣко оувѣдѣ царь патрїарха ... на срѣтеніе его изыде ЖИР 24) се наблюдава явно предпочитание към ѣко оубо или оубо ѣко (среща се и ѣкоже оубо: ѣкоже оубо въспитанѣ выстѣ, въдаша и свѣщеннымь оучити сѧ писменемь ЖИМ 29). Изказаното твърдение ще бъде потвърдено със следните примери:

сѧ оубо ѣко онѣ слышавѣ, овѣче сѧ къ ненавистѣ ЖИР 11;

ѣко оубо тѣх видѣ ... слѣзми себе овѣавѣ паде ЖИР 15;

ѣко оубвх доушевнымь окомь тѣх провидѣ ... прѣдлагаеть тѣмь трапезж ЖИР 17;

и тако оубо свое ... штхожденіе разоумѣ, на молитвѣх себе оврати ЖИР 20—21;

такo оубо ракѣ штврѣзше, видѣша тѣло прѣподобнаго ЖИР 21;

такo оубо сіа ... оубѣдѣвъ краль страхомъ и оужасомъ шдрѣжимъ вьсть ЖИР 22;

такo оубо сіа она слышавши вѣсѣ радости исплъни сѣ ЖИМ 29;

сіа оубо такo мати слышавши, радости ... исплънѣаше сѣ ЖИМ 29;

маломъ оубо такo прѣшедшимъ дньемъ, рѣкоположенъ вьсть епископъ моголену ЖИМ 32;

такo оубо въ свои прїиде градъ ... о стадѣ сътворивъ молитвѣх ЖИМ 32;

такo убо себе бездѣльны зрѣхѣ ... мншжае распалѣхѣ сѣ гнѣвомъ ЖИМ 42;

сіа оубо такo разоумѣ царь ... исплънѣаше сѣ радости ЖИМ 52;

такo оубо влаженнаго ракѣ шткръша ... шбрѣтоша два штвочника ЖИМ 56.

5. ОТНОСИТЕЛНИТЕ НАРЕЧИЯ ЗА ВРЕМЕ У ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Докато Евтимий Търновски при модализирането на относителните наречия за време отдава предпочитание на разширителя оубо, при Григорий Цамблак¹⁰ може да се наблюдава друга интересна особеност, макар че и у него се срещат вариации — например, само такo: сіа такo слыша милостива она доуша когато чу това онази милостива душа ... ЖСД 92—93 — дава се оригиналният новобългарски превод по съответните издания; или с такo во: такo во того оузрѣ издалече ... не ктоли з сѣдѣ бѣше 'и когато видя отдалеко, че Евтимий иде ..., царят не продължи да седи' ПСЕТ 202—203; а също и с оубо: такo оубо сіа слыша ... воинъ створмъ повелѣваетъ съврати се шом чу това ... заповяда да се събере войска' ЖСД 96-97.

Споменатата особеност на Цамблаковия език е употребата на съчетанието да такоже (първо се дават примерите от *Житие на Стефан Дечански*):

да такоже сѣдоше по швычаю ... стефанъ въздрѣма се 'а когато седнаха според обичая ... Стефан ... задряма' ЖСД 86—87;

¹⁰ Давидов, А., Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. София. 1983; Русев, П., Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий Търновски от Григорий Цамблак. София. 1971; Русев, П., А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. София. 1966.

да јакоже доволно въ слъзах наѣше, оубрвсѣм очи закрывь 'и когато предостатъчно сълзи проля, закры очите си с кърпа' ЖСД 88—89;

да јакоже штъчьскою съмрътъ истинно оубѣдѣ, авѣе оубрвсѣ шт очію поврѣгъ 'но когато разбра, че баща му наистина е умрял, веднага свали от очи кърпата' ЖСД 94—95;

да јакоже и въноутръ црѣкве выше ... архіереи чьстнѣю того главоу кѣнчаваше 'и като влязоха в црѣквата, архиереят ... увенча неговата честна глава' ЖСД 96—97;

да јакоже близъ выше овои пльци ... пишеть къ немуѣ посланіа 'а когато двете войски се приближиха ... му написа такава послание' ЖСД 96—97.

Макар и по-рядко, тези форми се срещат и в *Похвално слово за Евтимий Търновски*:

да јакоже въ сихъ бѣше онъ и пастьрь людіи исхождааше блаженое оно ... исхожденіе 'докато Евтимий живееше така, пастирят на людете (патриарх Йоаникий II) достигна блажената си смърт' ПСЕТ 174—175;

да јакоже нѣкто ... възъпи: комоу прѣдаеш нас, пастьрю доврѣи ... 'и когато един ... извика: „Кому ни предаваш, добри пастирю!“ ... ПСЕТ 224—225.

Същото съчетание се забелязва и в *Мъчение на Йоан Нови*:

да јакоже въ сихъ себе видѣ страдалецъ, на него възведе оумнѣи очи 'шом се видя в това положение, страдалецът възведе към небето духовните си очи' МЙН 100—102;

да јако и квини изнемогшѣ ... повелѣ привести квинѣ 'понеже войниците ... се умориха, той заповяда да доведат ... кон' МЙН 102—103 — тук може да има и превод като 'когато'.

6. ИЗВОДИ

От показаното дотук могат да се направят следните обобщения и изводи. Езиковият подбор определя в даден случай какъв модален елемент да се свърже с относителното местоимение или наречие. Този подбор може да зависи от функционални, стилистични, диалектни или индивидуални фактори. Така например, в съвременния сърбохърватски език по-закономерна употреба на модални разширители (*što*) при релативите извън изразяването на произволност (*ma gde, bilo gde* 'където и да') се е утвърдила само след наречията за начин:

Kao što vidite, nije teško zapamtiti ih;

*Kao što vidite, menjanje glagola nije teško.*¹¹

¹¹ Jolić, B., R. Ludwig. Le serbo-croate sans peine. Benelux, Düsseldorf, Lausanne, London. 1972: 126, 138.

По същия начин Евтимий и Цамблак използват модалните разширители *оубо* и *да* в положение предимно с относителни наречия за време. Ако се търси стилистично противопоставяне, вероятно то може да се намери в употребата на разговорното *то*, например в *Троянската притча*, срещу Евтимиевото извисено *оубо* (трудно може да се гадае дали то се използва и под диалектно влияние, но индивидуалното предпочитание може да се допусне, както и при употребата на *да* ~~на~~ от Григорий Цамблак). Употребата на различни модални разширители при относителните наречия за време свидетелства не само за богатството от изразителни средства в славянобългарския език от XIV век, но е и похват от художественото майсторство на двамата старобългарски писатели.

Без да се правят категорични изводи за спорното авторство на *Мъчение на Йоан Нови*¹², може да се допълни, че индивидуалните предпочитания на писателя при избора на определени форми (каквото е случаят с употребата на любимото на Цамблак съчетание *да* ~~на~~) може да се окажат много важни, когато се доказва дали едно произведение принадлежи на даден автор или не.

СЪКРАЩЕНИЯ

ЖИМ — *Житие на Иларион Мъгленски*;

ЖИР — *Житие на Иван Рилски*;

ЖСД — *Житие на Стефан Дечански*;

Зогр — *Зографско евангелие*;

Мар — *Мариинско евангелие*;

МИН — *Мъчение на Йоан Нови*;

ПСЕТ — *Похвално слово за Евтимий Търновски*;

Сав — *Савина книга*;

Супр — *Супрасълски сборник*.

¹² Вж. Иванова, К. Мъчение на Йоан Нови Сучавски. В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Велико Търново. 2003: 313.